SOTSIAL MOBILLIK TO‘G‘RISIDAGI NAZARIYALAR

Saydiraximov Azizjon Rustam o‘g‘li
Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti univeristeti
“Sotsiologiya” ta’lim yo‘nalishi II-kurs 202-guruh talabasi

Annotatsiya: Maqolada sotsial mobillik tushunchasi, uning asosiy shakllari va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi. Sotsial mobillikning vertikal va gorizontal, avlodlararo va avlod ichidagi ko‘rinishlari tahlil qilinadi. P. Sorokin, K. Marks, M. Veber, P. Bourdieu kabi olimlarning nazariy qarashlari umumlashtirilib, ta’lim, kasb, iqtisodiy imkoniyatlar va ijtimoiy kapitalning shaxs mavqeiga ta’siri izohlanadi. Shuningdek, O‘zbekiston jamiyatida ijtimoiy harakatchanlikni kuchaytiruvchi omillar va teng imkoniyatlarni ta’minlash masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: sotsial mobillik, ijtimoiy tabaqalanish, vertikal mobillik, gorizontal mobillik, ijtimoiy maqom, ta’lim, ijtimoiy kapital.

Аннотация: В статье раскрываются понятие социальной мобильности, её основные формы и роль в развитии общества. Рассматриваются вертикальная и горизонтальная, межпоколенная и внутрипоколенная мобильность. Обобщаются теоретические взгляды П. Сорокина, К. Маркса, М. Вебера и П. Бурдьё, а также анализируется влияние образования, профессии, экономических возможностей и социального капитала на статус личности. Отдельное внимание уделяется факторам социальной мобильности в Узбекистане и обеспечению равных возможностей.

Ключевые слова: социальная мобильность, социальная стратификация, вертикальная мобильность, горизонтальная мобильность, социальный статус, образование, социальный капитал.

Abstract: This article examines the concept of social mobility, its main forms, and its role in societal development. It discusses vertical and horizontal mobility as well as intergenerational and intragenerational mobility. The theoretical perspectives of P. Sorokin, K. Marx, M. Weber, and P. Bourdieu are outlined, with attention to the influence of education, occupation, economic opportunities, and social capital on an individual's social status. The article also considers factors shaping social mobility in Uzbekistan and the importance of ensuring equal opportunities.

Keywords: social mobility, social stratification, vertical mobility, horizontal mobility, social status, education, social capital.

Kirish

Jamiyat doimiy o‘zgarishlar jarayonida bo‘lib, unda insonlarning kasbiy faoliyati, daromadi, ta’lim darajasi va ijtimoiy mavqei vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib boradi. Shaxs

yoki guruhning ijtimoiy tuzilma ichidagi mavqeini o‘zgartirishi sotsial mobillik deb ataladi. Mazkur hodisa jamiyatning ochiqligi, teng imkoniyatlar darajasi va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Sotsial mobillikni o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir. Chunki ta’lim olish, munosib ish topish, tadbirkorlik bilan shug‘ullanish va kasbiy malakani oshirish imkoniyatlari insonning jamiyatdagi o‘rniga ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, oilaviy sharoit, hududiy tafovutlar, iqtisodiy resurslar va ijtimoiy aloqalar ham mobillik imkoniyatlarini kengaytirishi yoki cheklashi mumkin. Maqolaning maqsadi sotsial mobillik haqidagi asosiy nazariy yondashuvlarni tahlil qilish, uning turlarini tavsiflash va O‘zbekiston sharoitida ijtimoiy harakatchanlikning ahamiyatini yoritishdan iborat.

Asosiy qism

Sotsial mobillik tushunchasi va turlari

Sotsial mobillik — shaxs yoki ijtimoiy guruhning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei, kasbiy o‘rni yoki tabaqaviy holatining o‘zgarishidir. Ushbu tushuncha sotsiologiyada ijtimoiy tabaqalanish bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. Tabaqalanish jamiyatdagi resurslar, hokimiyat va nufuzning notekis taqsimlanishini ifodalasa, mobillik shu tuzilma doirasida mavqening o‘zgarish imkoniyatini ko‘rsatadi. Gorizontal mobillik shaxsning ijtimoiy darajasi deyarli o‘zgarmagan holda bir faoliyat yoki muhitdan boshqasiga o‘tishidir. Masalan, bir maktabdan boshqa maktabga o‘qituvchi sifatida ishga o‘tish, agar mavqe va vakolatlar sezilarli o‘zgarmasa, gorizontal mobillikka misol bo‘la oladi. Vertikal mobillik esa yuqoriga yoki pastga qarab sodir bo‘ladi. Lavozim ko‘tarilishi, daromad va nufuz ortishi yuqoriga yo‘nalgan mobillikni; ish yoki maqom yo‘qotilishi esa pastga yo‘nalgan mobillikni ifodalaydi. Avlodlararo mobillik ota-onaning ijtimoiy mavqei bilan farzandning voyaga yetgandagi mavqeini taqqoslash orqali aniqlanadi. Avlod ichidagi mobillik esa bir insonning hayoti davomida mavqeida yuz beradigan o‘zgarishlarni anglatadi. Masalan, mehnat faoliyatini oddiy mutaxassis sifatida boshlab, keyinchalik rahbar lavozimiga ko‘tarilish avlod ichidagi vertikal mobillikdir.

Sotsial mobillikning asosiy nazariyalari

Sotsial mobillikni tizimli ravishda o‘rgangan olimlardan biri Pitirim Sorokin hisoblanadi. U ijtimoiy mobillikni shaxs yoki guruhning bir ijtimoiy mavqedan boshqasiga o‘tishi sifatida izohlab, uning gorizontal va vertikal shakllarini farqlagan. Sorokin fikricha, jamiyatlar mobillik kanallari va mavqega erishish imkoniyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Ta’lim muassasalari, kasbiy tashkilotlar, siyosiy tuzilmalar va oila shunday kanallar qatoriga kiradi. Karl Marksning sinfiy yondashuvida insonning jamiyatdagi o‘rni, avvalo, ishlab chiqarish vositalariga munosabati va iqtisodiy tuzilma bilan bog‘liq holda tushuntiriladi. Ushbu yondashuv ijtimoiy tengsizlik va sinflar o‘rtasidagi tafovutlarni ochib beradi. Marks nazariyasidan kelib chiqib, mobillik imkoniyatlarini baholashda faqat shaxsiy intilishlarni emas, balki mulk, mehnat bozori

va resurslarning taqsimlanishini ham hisobga olish lozim. Maks Veber jamiyatdagi tabaqalanishni faqat iqtisodiy sinf bilan cheklamay, maqom va hokimiyat omillarini ham ajratib ko‘rsatgan. Uning yondashuvi insonning daromadi, ijtimoiy obro‘si va qarorlar qabul qilishdagi ta’siri har doim ham bir xil bo‘lmasligini anglashga yordam beradi. Shu sababli, sotsial mobillikni o‘rganishda kasbiy mavqe, obro‘-e’tibor va institutsional vakolatlar ham tahlil qilinadi. Per Bourdieu ijtimoiy hayotda iqtisodiy kapital bilan bir qatorda madaniy va ijtimoiy kapitalning ahamiyatini ta’kidlagan. Ta’lim, til ko‘nikmalari, madaniy tajriba, foydali ijtimoiy aloqalar va tarmoqlarga kirish imkoniyati insonning mavqeini mustahkamlashi mumkin. Biroq bunday resurslarning oilalar o‘rtasida notekis taqsimlanishi teng imkoniyatlar masalasini yuzaga keltiradi. Mazkur nazariyalar bir-birini to‘liq inkor etmaydi, balki hodisaning turli jihatlarini yoritadi. Sorokin mobillikning shakllari va kanallarini tasniflasa, Marks iqtisodiy tuzilma va sinfiy tengsizlikka, Veber ko‘p o‘lchovli tabaqalanishga, Bourdieu esa kapital shakllari va ularning avlodlar davomida uzatilishiga urg‘u beradi.

Sotsial mobillikka ta’sir etuvchi omillar

Ta’lim sotsial mobillikning eng muhim kanallaridan biridir. Sifatli ta’lim insonning bilim va malakasini oshiradi, mehnat bozoridagi imkoniyatlarini kengaytiradi hamda yuqoriroq kasbiy mavqega erishishga yordam beradi. Biroq ta’limning o‘zi har doim muvaffaqiyatni kafolatlamaydi: uning sifati, mehnat bozoridagi talab va ishga qabul qilishdagi adolat ham muhim. Kasbiy malaka, mehnatsevarlik, tadbirkorlik, texnologik ko‘nikmalar va yangi kasblarni o‘zlashtirish ham mobillikni kuchaytiradi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida masofadan ishlash, onlayn ta’lim va elektron xizmatlar ayrim guruhlar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bilan birga, internet va texnik vositalardan foydalanish imkoniyatlaridagi tafovut raqamli tengsizlikni yuzaga keltirishi mumkin. Ijtimoiy mobillikka oila va yashash hududi ham ta’sir ko‘rsatadi. Oilaning iqtisodiy resurslari, farzandlarni qo‘llab-quvvatlashi, kasbiy aloqalari va ta’limga munosabati insonning boshlang‘ich imkoniyatlarini belgilashda muhim rol o‘ynaydi. Shahar va qishloq hududlarida ta’lim, ish o‘rinlari va infratuzilmaga kirish imkoniyatlari turlicha bo‘lishi mumkin. Shu sababli mobillikni oshirish siyosati hududiy tengsizlikni kamaytirishga ham qaratilishi zarur.

O‘zbekiston jamiyatida sotsial mobillik

O‘zbekiston sharoitida sotsial mobillikni ta’lim tizimi, kasb-hunar o‘rganish, oliy ta’limga kirish, tadbirkorlikni rivojlantirish va mehnat bozoridagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda tahlil qilish mumkin. Yoshlarning zamonaviy kasblarni egallashi, xotin-qizlarning iqtisodiy faolligi, hududlarda ta’lim va bandlik imkoniyatlarini kengaytirish ijtimoiy mavqeni o‘zgartirish uchun muhim shart-sharoitlar yaratadi. Bunda imkoniyatlarning mavjudligi bilan ulardan amalda foydalanish o‘rtasidagi farqni ham e’tiborga olish lozim. Ta’lim sifati, oilaning moddiy holati, transport va raqamli

infratuzilma, kasbiy maslahat xizmatlari hamda mehnat bozoridagi talab ayrim guruhlar uchun to‘siq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ijtimoiy mobillikni rag‘batlantirishda stipendiya va grantlar, kasbiy qayta tayyorlash, adolatli tanlov, munosib mehnat sharoitlari va hududiy imkoniyatlarni yaxshilash muhim ahamiyat kasb etadi. Sotsial mobillikni faqat yuqori lavozimga ko‘tarilish bilan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Kasbiy yo‘nalishni o‘zgartirish, barqaror bandlikka erishish, ta’lim darajasini oshirish va ijtimoiy himoyani mustahkamlash ham inson hayotidagi muhim ijobiy o‘zgarishlar hisoblanadi. Shu bois mobillik ko‘rsatkichlarini baholashda daromad bilan bir qatorda ta’lim, kasb, salomatlik, xavfsizlik va hayot sifati kabi jihatlar ham e’tiborga olinishi lozim.

Xulosa

Sotsial mobillik jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va tabaqalanish jarayonlarini tushunishga yordam beradigan muhim sotsiologik tushunchadir. Uning gorizontal va vertikal, avlodlararo va avlod ichidagi shakllari insonlar hayotida yuz beradigan mavqe o‘zgarishlarini turli jihatdan izohlash imkonini beradi. Sorokin nazariyasi mobillik shakllari va kanallarini, Marks yondashuvi iqtisodiy tuzilma hamda sinfiy tengsizlikni, Veber qarashlari maqom va hokimiyatning ko‘p o‘lchovliligini, Bourdieu nazariyasi esa kapital shakllarining ahamiyatini ochib beradi. Ushbu yondashuvlarni birgalikda qo‘llash sotsial mobillikni kengroq va chuqurroq tahlil qilishga imkon yaratadi. O‘zbekiston jamiyatida ijtimoiy harakatchanlikni kuchaytirish uchun sifatli ta’lim, munosib bandlik, kasbiy rivojlanish, tadbirkorlik va raqamli imkoniyatlardan foydalanish sharoitlarini kengaytirish zarur. Eng muhimi, insonning ijtimoiy mavqei faqat kelib chiqishi yoki oilaviy resurslari bilan emas, balki bilim, malaka va mehnati orqali ham o‘zgarishi mumkin bo‘lgan adolatli muhitni shakllantirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sorokin P. A. Social Mobility. New York: Harper & Brothers, 1927.
2. Marx K., Engels F. Kommunistik partiya manifesti. (Sinfiy tuzilma va ijtimoiy munosabatlarga oid nazariy manba).
3. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley: University of California Press, 1978.
4. Bourdieu P. The Forms of Capital. In: Richardson J. (ed.). Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood, 1986.
5. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. “Sotsiologiya”, “Ijtimoiy tabaqalanish” va “Ijtimoiy maqom” maqolalari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
6. G‘ulomov S.S. va boshq. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, inson kapitali va mehnat bozori masalalariga oid ilmiy ishlar.